

Amikorra folyóiratunknak ez a száma megjelenik, Szegeden megnyitják a Magyar Nyelv Hete rendezvénysorozatát. 1972 nyarán Szegeden rendezik a II. Nemzetközi Magyar Nyelvész Kongresszust. A Tisztátj e két jelentős eseményre szeretné fölhívni olvasói figyelmét ezzel a tanulmány-összeállítással. Hajdú Péter professzor írása a ma nagyon divatos sumér—magyar nyelvhasznítással vitázik a tudomány érveivel, Benkő László főiskolai tanár a mai magyar nyelv kérdéseiről szól, Czigány Lóránt, a berkeleyi egyetem professzora, a magyar nyelv amerikai tanításának gondjait, feladatait vizsgálja, Kiss Dénes költő pedig a magyar nyelv finnugor rokonságát kutatja a költői képzelet és megérvés segítségével.

HAJDÚ PÉTER

A sumér mítosz és a valóság

Nem mai keletű az a gondolat, hogy a magyar és a vele rokon uráli nyelvek genetikai kapcsolatban állhatnak a sumérral. Több mint egy évszázados előtörténete van ennek az elképzelésnek. Ami azonban eredetileg a sumér nyelv kutatásának kezdeti szakaszában legfeljebb merész ötlet volt, az később — bizonyos körökben — tényként kezelt „elmélet” lett, amelyet mindenféle szedett-vedett „bizonyítékkal” próbáltak elfogadhatóvá tenni. Főleg magyar magántudósok buzgólkodtak ezzel kapcsolatban, s ekképp valóságos mítosz alakult ki a magyar—sumér nyelvrokonság körül. Voltaképpen nem is kellene nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk ennek, ha csupán néhány fanatikus lélek mentálhigiéniai gyógytornája lenne a sumérozás. A sumér—magyar ideológia azonban napjainkban már járványosan terjedő szellemi betegség, amely a hazai sajtóban ugyan ritkábban jut nyilvánossághoz, de a nyugati magyarság körében annál inkább. Ennek következtében azután ez a tetszetős teória nemcsak a külföldi magyarság között burjánzik, hanem hazánk határain belül is teret nyer. Ez utóbbiban része van persze annak is, hogy a nyelvészeti népművelés (ha egyáltalán van ilyen) eddig kevés gondot fordított a sumér eredetünkkel kapcsolatos tanok bírálatára. Bizonyos fokig érthető is ez: a nyelvész hétköznapjai rövidke, és ezért nem szívesen hagy abba értelmesebb feladatokat a sumér ígírdetők ellenében. Amikor azonban azt kénytelen tapasztalni, hogy a téves tájékoztatás társadalmi méretűvé vált, akkor a szakfolyóiratokénál nagyobb nyilvánosságot kér.

*

Az a mezopotámiai terület, amely a történeti följegyzések szerint az i. e. III. évezredben Sumér néven vált ismeretessé, a régészeti leletekből ítélve korábban — már az i. e. V. évezredben is — lakott volt. E föld első telepeseit presumeróknak

nevezik: etnikailag nem sikerült őket meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy ők voltak a Tigris és az Eufrátesz vidékének első földművelői, halászhai, állattartói és kézművesei, azaz Mezopotámia civilizálói. Benno Landsberger 1944-ben meggyőző érveléssel bizonyította, hogy a sumérok mezőgazdasági és kézműipari terminológiájuk nagy részét a presumer nyelvből vették át. A sumérok az i. e. IV. évezred második felében érkeztek ide korábbi, ismeretlen lakóhelyeikről: a jövevények etnikai és kulturális egybeötöződése a helyi lakossággal igen szerencsés volt, s eredménye az lett, hogy Sumér nemcsak gazdasági és politikai hatalommá vált, hanem az egyetemes művelődéstörténet egyik legjelentősebb korszakát hozta létre. Ennek egyik legnagyobb vívmánya egy olyan írásrendszer kialakítása volt, amely elindíthatta a formális oktatást, megalapozott egy magas színvonalú irodalmat, és lehetővé tette a tudományok és művészetek fölvirágoztatását. Ezt a sumér ékírást a szomszéd népek, sőt a sumért túlélő későbbi népek is átvették: használták az elámiaiak, a semita akkádok (más néven: asszírok vagy babilóniak), elsajátították a perzsák, és nem kis mértékben ennek tulajdonítható, hogy a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben fölfedezték a sumér nyelvet, s emlékeit a többnyelvű feliratok segítségével elkezdték megfejteni.

A sumérok az i. e. III—II. évezred fordulóján elvesztették politikai hatalmukat: ez az ugyanott élő akkádok kezébe jutott. Ezt követően a sumérok etnikai és nyelvi önállósága is fokozatosan megszűnt. Egybeolvadtak a hatalomra került semita akkádokkal. A sumér nyelv az i. e. XIX—XVIII. században voltaképpen már nem is volt használatban a köznapiban egyszerűsödtek a formák, csökkent a jelek száma, sőt ezek fogalomjelölő értékét hangjelölő képesség váltotta föl. Ezután tehát a jel nem az eredetileg jelölt fogalom helyett állt többé, hanem annak sumér (ill. később: akkád) hangalakját képviselte. Pl.: az „ország; föld; hegy” fogalmat eredetileg egy hármashalomhoz hasonlító ábra fejezte ki. Sumérül a szó így hangzott: *kur*, s a jel leegyszerűsödésével szótagértékben kezdték el használni. Az akkádok ugyanezt a jelet alkalmazták a saját nyelvük *matu* „ország”, *iristu* „föld”, *sadu* „hegy” fogalmainak a jelölésére, de emellett megtartották a jel sumérből származó *kur* szótagértékét is, sőt a fenti akkád kifejezéseken alapuló *mat*, *sad* hangértékkel is felruházták, és mint szótagértékű jeleket alkalmazták más fogalmakat jelölő szavak írásában. Polifon írásnak nevezik az ilyet, ahol az írásjeleknek többféle olvasata lehetséges. Az olvasás könnyítésére pedig különféle determinatívumokat és egyéb-kiegészítő jelzéseket alkalmaztak.

*

Elgondolható, hogy a sumér és akkád ékírási táblák mai olvasata mennyi problémát okoz. A feliratok helyes olvasása és értelmezése kényes dolog, nagy hozzáértést kíván. A sumér—magyar rokonság apostolainak viszont általános jellemzőjük, hogy az ékírás paleográfiai és nyelvészeti vizsgálatában járatlanok. Adataikat másodkézből veszik, hitelességük ellenőrzésével nem foglalkoznak. A legjobb esetben A. Deimel szótárához folyamodnak, de ezt is kritika nélkül használják, holott szakörökben tudott, hogy ez a mű csak óvatossággal kezelhető. Az ebből származó bajokat egy példán mutatom be. A példát Zakar András „Sumerian—Ural-Altai Affinity” című kutatási beszámolójából veszem, amely a *Current Anthropology* 1971. évf.-ban jelent meg. Itt többek között a magyar *fej*, *fő* és a finn *pää* szavak rokonaképpen említi a szerző a sumér *pa* alakot. A külsődleges egyezés valóban meg-

lepő annak, aki nem tudja, hogy minél kevesebb hangból áll egy szó, annál könnyebb hozzá alaki megfelelőt találni egy másik nyelvből. Ámde, ahogyan azt az említett íráshoz fölkért hozzászólók — megannyi érdemes szakember — egybehangzóan megállapították, a sumér *pa* jelentése nem „fej”, hanem „lomb” és „szárny”. Más szóval ennek a *fej* rokonságába állítása jelentéstanilag kockázatos. Egyébként a „fej” testrésznév így hangzott a sumérban: *sag*. Zakar tévedése abból adódhat, hogy a sumér *pa* jelét szokták alkalmazni a „főember, főnök” jelkomplexusában, csakhogy ebben a jelentésben a jel helyes olvasata: *ugula*. Hozzá tartozik a dologhoz, hogy Zakar más helyütt a sumér „lomb; szárny” jelentésű *pa* szót a magyar *fa* és finn *puu* szavakkal veti egybe, s ezzel a kétirányú egyeztetéssel egyedülálló jelentésfejlődési spekulációkra ad lehetőséget.

A sumér—magyar rokonítás másik jellemzője a finnugrisztikai és magyar nyelvészeti tájékozatlanság. A legszebb példákat erre az ausztriai Csőke Sándor adja, aki sokszorosításban terjesztett német nyelvű tanulmányában csupa hangutánzó vagy nyelvújítási magyar szóhoz állít többé-kevésbé hasonlatos sumér gyököket. Csőke *mintá* szavunk előzményének véli a sumér *min* „kettő, mindkettő; ismétlés” jelentésű szót. Az egybevetés jelentésbeli nehézségeitől tekintünk most el (bár azt hangsúlyoznunk kell, hogy az etimológiai kutatásban a hangalaki összefüggések felismerése mellett a szemantikai komponens az egyeztetés másik nélkülözhetetlen fő pillére), s foglalkozunk csak a *min* és a *mintá* formai viszonyával: az első szótag gyönyörűen egybecseng a sumérral, a másodikkal azonban (*-ta*) nem tudunk mit kezdeni. Csőkénél azonban módszertani elv, hogy csak a magyar szó első szótagját, vagy első két hangját egyeztetni sumér gyökökkel, a második és további szótagok nem számítanak. És persze nem érdekli a magyar szótörténet sem. Pedig jelen esetben ez nem is lenne érdektelen. A *mintá* első előfordulása 1772-ből származik, és elég nevezetes szó, mert ez nyelvünk egyetlen lapp jövevényszava. Sajnovics János, a lapp—magyar nyelvrokonság kutatója kezdte meghonosítani a lapp *mintá* és a magyar *mint a...* (hasonlító kötőszó + határozott nevelő) összezsengése alapján. Az ő nyomán terjedt el magyar szóként a *mintá* mai jelentésében. Holott a lapp *mintá* egészen mást jelent, nevezetesen „pénz; érem” jelentésű, csakhogy Sajnovics előlött átsiklott. A lapp *mintá* egyébként norvég jövevényszó (vö. német *Münze*, latin *moneta* stb.). Bízvást alkalmazhatjuk Csőkének erre a szómagyarázatára is a postai szakkifejezést: *mintá érték nélkül*. Egyébként ezek az etimológiai *minták* a 18. század etimológiai színvonalát sem ütik meg. A sumér—magyar egyeztetések pedig mind ilyenek.

Szinte törvényszerű, hogy az ilyen szóegyeztetésekből nem lehet hangtörténeti rendet alkotni, az egyeztetések tagjai között tapasztalható hangmegfelelések a legnagyobb káoszt mutatják. A sumér *s* hangnak Csőke magyar példáiban a következő hangok felelnek meg: *s, sz, z, zs, c, cs, h, l, t*, a sumér szóbeljeji *d* helyén a magyarban viszont egy-két kivétellel minden magyar mássalhangzó felvonul. Ezt azért említem, mert a rokon nyelvek etimológiailag egybekapcsolható szavai között bizonyos feltételekhez kötött szabályos eltérések, ill. egyezések állapíthatók meg, amelyeknek jó része a nyelvek külön életének sajátosságaiból adódik. Ilyeneket azonban a sumér—magyar egyeztetésekben nem találunk. E hangtörténeti összevisszaságot Csőke ekképp hidalja át: „Természetesen a sumér hangok ugyanolyan feltételekkel változnak magyarrá, mint a világ minden nyelvében, így hát ugyanazon hangtörvények érvényesek, mint a magyar—urálaltaji nyelvterületen.” Az idézetnek minden szavához lehetne észrevételt fűzni. A belőle kihámozható gondolat pedig — a hangtörvények örökérvényűsége — nyelvészeti szempontból egyenesen tarthatatlan. Persze egyben önmagának is ellentmond e tétel, mert noha univerzálisnak minősíti a hangtörvények érvényesülését, a konkrét hangtörvényeket mégis a „magyar—urál-altaji nyelvterület”-hez tartozóknak véli. Nem akarok a nyelvhasználati módszertanának részleteibe bocsátkozni, annyit azonban egy nyelvszakos diák is tud, hogy a hangtörvények (vagy alkalmasabb elnevezéssel hangfejlődési tendenciák) meghatározott térben (nyelvben, nyelvjárásban) és időben is korlátozva érvé-

nyesülnek, s kombinációik, érvényesülési rendjük és hatósugaruk minden nyelvet sajátosan specifikál.

*

Ide kívánczok egy anekdota. Lotz János ismert washingtoni nyelvészprofesszort fölkereste egyszer Bobula Ida, a sumér—magyar rokonsági mozgalom egyik vezetőalakja. Jó hírrel érkezett: 1000 sumér—magyar szóegyezést sikerült találnia a rokonság bizonyítására. Lotz gyanúsna vélte a tömeges szóegyezést: „Kedves Ida, inkább lenne csak 300, de jó!” S erre Bobula válasza: „Nézz, itt hagyom mind. Aztán majd válogassa ki belőle azt a 300-at.”

A dolog vége az lett, hogy Lotz kénytelen volt 1952-ben igen kemény bírálatban részesíteni Bobulát és a sumérizmust.

*

A sumér—magyar nyelvrokonság régebbi és újabb irodalmáról adott kritikai áttekintést Papp László kollégám a Magyar Nyelvőr 1970. évfolyamában és rövidében a Magyarország 1971. évi 7. számában. Magam a JATE kiadványában, a Néprajz és Nyelvtudomány 1969. évi füzetében írtam főleg a külföldi emigrációban élő műkedvelő őstörténészekről „Új hazát találtak, őshazát keresnek” címmel. Az e helyütt tárgyaltakat megismételni nem akarom, viszont az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlom e közleményeket. Részletesebben kell azonban foglalkoznom Zakar András fent említett dolgozatával, melynek teljes szövege magyarul a svédországi Södertäljében jelent meg 1970-ben. „A sumér nyelvről” címen sokszorosításban kiadott füzetke az Északi Vártán című sorozat 39. száma.

Zakar a művelt és tárgyalképes suméristák közé tartozik, aki a modern nyelvtudomány egy újabb módszerét, az ún. glottokronológiát alkalmazza a sumér—magyar teória érdekében.

A glottokronológiai eljárást az ötvenes évek elején M. Swadesh kezdeményezte, majd D. H. Hymes munkálta tovább. A módszer lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy a nyelvek önálló létének korát a szóképzés statisztikai vizsgálatával iparkodik meghatározni. A gondolatmenet alapja az, hogy a nyelvek szóképzésének az alaprétege hosszabb időtávon belül egyenlő mérték szerint változik. Egyesek szerint 1000 évenként 100 alapszóból 86 marad meg, mások szerint csak 81, a többi pedig új elemekkel cserélődik ki. Általában a 86%-os megmaradási rátát szokták leggyakrabban használni, s Zakar is ennél köt ki. Gyakorlatilag a vizsgálat úgy bonyolódik le, hogy 100 vagy 200 szavas szólistákat állítanak össze (ezek az alapszókinccset reprezentálják) és megnézik, hogy pl. két rokon nyelvben a lista szavai milyen mértékben közös eredetűek. Egy alapnyelv két származéknyelve közül mindkettő az alapszóképzés 86%-át tartja meg 1000 év elteltével. Az viszont nem várható, hogy mindkét nyelvben ugyanaz a 14% cserélődik ki, s ezért a két származéknyelv megmaradt közös szóképzése 1000 év alatt a 86%-nak a 86%-a lesz (= 74%). Értelemszerűen a közös szavak aránya két rokon nyelvben az alapnyelvből való kiválasztás követő 2000 év múltán 55%-ra, 3000 év múltán 41%-ra, 4000 év múltán 30%-ra, 5000 év múltán 22%-ra, 6000 év múltán 16%-ra, 7000 év múltán 12%-ra csökken. A számítások elvégzésére egy logaritmikus képletet dolgoztak ki.

Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a glottokronológiai eljárást *rokon nyelvek* különélésének meghatározásában alkalmazták.

Zakar András a Hymes-féle 100 szavas teszttel kísérletezik, az abban megadott jelentésekhez magyar (valamint rokon nyelvekbeli és török) meg sumér szavakat rendel. Itt máris joggal jegyezhetnénk meg, hogy a sumért és az urálit meg az altajit egy hajdani alapnyelv elágazásainak véelve a módszer tulajdonképpen uráli és altaji alapalakoknak a sumér mellé állítását követelné. Ez lehetséges is volna uráli viszonylatban; rekonstruált altaji, pláne urál-altaji formák azonban nincsenek, hiszen az altaji nyelvrokonság is voltaképpen csak hipotézis: ez is mutatja a vál-

lalkozás reménytelenségét. Lépünk azonban tovább. Zakar tesztelése azt eredményezi, hogy 100 szóból 63 (az angol változat szerint: 57) sumér—urál-altaji egyezés mutatkozik. Ez — szerinte — a sumér és az urál-altaji közvetlen rokonságának bizonyítéka.

Am arról megfeledekzik a szerző, hogy a glottokronológia célja nem az, hogy a nyelvek rokonságát bizonyítsa. Erre a feladatra ez a módszer nem alkalmas, nem is vállalkozik rá. Ha a glottokronológiával rokonságot bizonyítani lehetne, akkor az alapul vett szólistán a magyar szavak mellé akár német megfeleléseket is állíthatnánk. Tíz percet szántam egy ilyen kísérletre, s ennyi idő alatt 12 német megfelelőt sikerült találnom a Zakar-féle lista magyar szavaihoz, természetesen a suméros szakirodalomtól elsajátított szóhasonlítási eljárással. Ebből a 12%-os magyar—német egyezésből arra lehetne következtetnünk, hogy a két nyelv 7000 évvel ezelőtt vált el egymástól... Tekintünk el ezúttal attól a követelménytől, hogy a glottokronológiai tesztekben csak bebizonyítottan rokon nyelvek szavait szabad egymás mellé állítanunk. Fogadjuk el átmenetileg, hogy a sumér és a magyar csakugyan rokon nyelvek. Mit bizonyítana ebben az esetben a szavak 63, ill. 57%-os egyezése? Azt, hogy a két nyelv 2000—1800 évvel ezelőtt vált el egymástól. Az eredmény azért meglepő, mert a sumér e dátumot 1500—2000 évvel megelőzően kihalt.

Zakar András persze észreveszi ezt az ellentmondást, és kijelenti, hogy nem a sumér elméletben van a hiba, hanem a glottokronológia módszerében: ti. sok ezer évvel ezelőtt szerinte nem 86% volt a szókészlet megmaradási aránya, hanem ennél nagyobb. A megmaradási érték Zakar véleménye szerint az időben visszafelé haladva fokozatosan növekszik. Az eddigiekben azt láttuk, hogy Zakar a glottokronológiával olyant akar bizonyítani, amire ez a módszer nem hivatott, s ennek érdekében fenntartás nélkül helyesli a módszert. Amikor azonban számításai lehetetlen időpontot eredményeznek, akkor feladja a glottokronológia alapelvét. Sajátos ez az önhatalmú alkalmazása és módosítása a glottokronológia elveinek, amely mellett majdhogynem elhanyagolható, de nem érdektelen mozzanat, hogy a szerző tudomást sem vesz a glottokronológiát ért bírálatokról. Márpedig ezek a dolog lényegét érintik. Főleg a szókészlet arányos változásának általános voltát vonják kétségbe a glottokronológia bírálói, de rámutatnak azokra a nehézségekre is, amelyek a tesztbe felvett szavak kiválogatásával és azonosításával kapcsolatban jelentkeznek, s amelyek jelentős eltéréseket vonhatnak magukkal az abszolút időrendben. Tegyük hozzá még, hogy az eljárás matematikai megalapozása sem kifogástalan, s mindezen nehézségek együttesen idézték elő a glottokronológia háttérbe kerülését. Az ötvenes években még divatos eljárást ma már egyre kevésbé alkalmazzák genetikai összefüggések időrendjének meghatározására.

*

Zakar András időnként szívesen hivatkozik nyelvészeti munkákra is. Olykor engem is idéz, de önkényesen és eltorzítva értelmezi azt a gondolatot, amelyet egyetemi tankönyvemben a preuráli kor esetleges déli kapcsolatairól kifejtettem. Megtévesztők ezek a hivatkozások azért is, mert a kívülállóknak könnyen az a benyomása támadhat, hogy Hajdú Péter egyetért Zakar Andrással, vagy éppenséggel a sumér nyelvrokonság ügyével. Az ilyen értelmezés ellen tiltakoznom kell, akár csak az ellen a ferde tálalás ellen, amely már nemcsak engem érint, hanem Dolgopolszkij szovjet nyelvész is. Szóba kerül ugyanis Orbán Árpád zűrzavaros „3, 4 és sokszöges nyelvösszehasonlítási, szóeredet-vizsgálati módszere”, s ezzel kapcsolatban Zakar arra céloz, hogy Dolgopolszkij is, én is elfogadjuk Orbán módszerét. Tankönyvemben egy helyütt ezt írom: „Könnyen belátható, hogy sokkal hamarabb találunk két nyelv között egy-egy hasonló hangalakú és jelentésű morfémát, mint 3—4 vagy még több nyelv között. Három nyelv közötti véletlen egyezés előfordulási valószínűsége a két nyelv közötti egyezés valószínűségének a négyzete...” Amit itt és a következőkben kifejtek, az egy általánosan ismert nyelvhasználati tétel új

formája: a kaliforniai Stanford Egyetem professzora, J. Greenberg fogalmazta ezt valahogy így 1952-ben. Erre utalok is. Orbánt azonban nem vállalom sem előzményül, sem mintaképül, s ezt kijelenthetem a gyanútlan, mit sem sejtő Dolgopolszkiij nevében is.

Hadd említsek még egy hivatkozást. Zakar megemlíti, hogy Hasan Eren ankarai nyelvész új török etimológiai szótárában „nagy számú közös török—magyar—sumér közös eredetű szóra mutat rá”, ami azért sántít, mert Hasan bey szótára még nem jelent meg, s így Zakar aligha tudhatja, mi van benne. Hasan Erent viszont harminc éve ismerem, és attól félek, hogy Zakar csalódni fog várakozásában.

*

A sumér nyelvrokonságot mindenki máshogy képzeli el. Zakar pl. azon az állásponton van, hogy a magyar ősnyelv három ágból szövedött, mégpedig a finnugor, az őstörök (= altaji) és az őszittyia (= proto-szkíta) ágakból, melyek mindegyikében felfedezhetők a sumér gyökök. Ha tudjuk, hogy a szkíták iráni nyelven beszélő nomád törzsek voltak, akkor a Zakar-féle hipotézis indogermánokat is belevon a törökökön kívül a rokonság körébe. Másképp vélekedik a felsőíri Nagy Sándor, aki 1969-ben megjelent könyvében („A magyar nép kialakulásának története”) arra az eredményre jut, hogy a honfoglaló magyarság őstörök nyelven beszélt és a Kárpát-medencébe érve keveredett a 9. században ott még élő, Mezopotámiából menekült sumérokkal. Egyébként Csöke Sándor szerint sem tűntek el a sumérok nyomtalanul: kolonizálták Eurázsia nagy részét, s minden uráli és altaji nyelv tőlük származik. Ezeknek a cifra elméleteknek az olvastán már azon sem ütközünk meg, amikor megtudjuk, hogy Balassi Bálint a sumér költőket utánozta (így: Gosztonyi Kálmán az *Ahogy Lehet* 1955. februári számában). Méghozzá 3 évszázaddal a sumér nyelv felfedezése előtt!

*

Mi hát a nyelvtudomány álláspontja? Lehetséges-e a rokon viszony a sumér nyelv és a magyar, illetve annak egy nagyon régi előzménye (azaz az uráli, preuráli alapnyelv) között? Elméletileg ez éppenséggel nem volna lehetetlen, de gyakorlatilag nem aktuális és nem értelmes a kérdés ilyen felvetése. A sumérokkal való rokon kapcsolat teoretikus lehetősége abból a nyelvészeti princípiumból következik, amely szerint lehetetlen két tetszőleges nyelvről bebizonyítani, hogy nem rokonok. Helytelen volna tehát elvi szempontból eleve elhárítani az uráli—sumér rokonság ötletét, még akkor is, ha az empiria ellene szól. Tapasztalataink pedig ilyen tekintetben nem éppen biztatók. Az amatőr nyelvészek argumentumai silányak, nincsen hitelük. A sumér nyelv szerkezetének agglutináló jellege a nyelvrokonság szempontjából semmitmondó tény. Hozzávehetjük mindehhez az áthidalhatatlan történeti nehézségeket. Az észak-uráli finnugor társadalom és Mezopotámia sumér kora hozzávetőlegesen azonos időszakaszra esik (i. e. IV—III. ezred), de a földrajzi távolság a két terület között annyira számottevő (légvonalban 3500—4000 km), hogy kontaktus közöttük szóba sem jöhet. Ugyanilyen mély a szakadék a két társadalom művelődési állapotában: a neolitikori halász-vadász társadalommal egy fejlett földműveléssel, sőt városi civilizációval rendelkező nép áll szemben. Azt pedig, hogy a sumérok honnét érkeztek Mezopotámiába, meg hogy a finnugorság hogyan került az óshazának tekintett Urál hegységbe, most még találgatni is bajos és felesleges lenne. A gyakorlati megfontolások és tények tehát arra figyelmeztetnek, hogy *az uráli nyelvek rokonsága a sumérral megalapozatlan*, és elméletileg is csak akkora a valószínűsége, mint amekkora pl. a sumér és a maláj—polinéz nyelvek rokonságáé lenne.